

Az első orosz anyanyelvűeknek szóló magyar nyelvtan Desko András, Vengerszkaja grammatika. Szentpétervár, 1855.

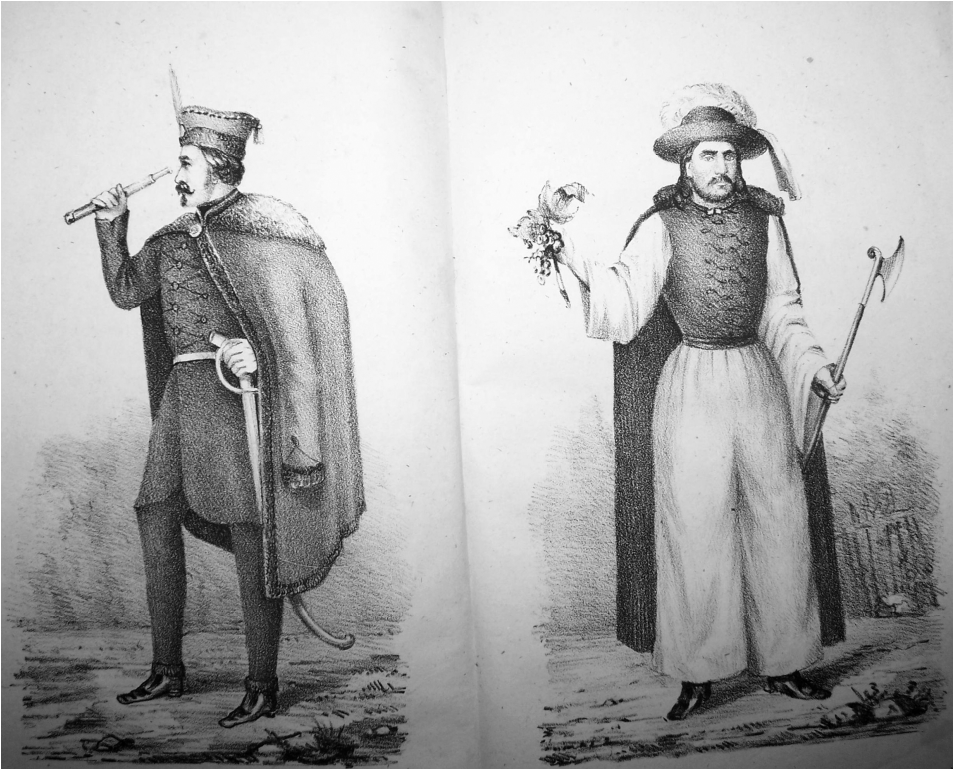
A XIX. század húszas éveitől a Magyarország területén élő hungarusoknak (főként németeknek, de tótoknak, szerbeknek, oláhoknak is) magyart tanító nyelvkönyvek gazdagnak mondható választéka új műfajjal, a más nemzetek polgárainak szóló munkákkal bővül. Létrejöttük 1848 előtt inkább a szerzők egyéni elhivatottságának, hazafias lelkesülésének köszönhető (DEÁKY ZSIGMOND, *Grammatica Ungherese*. Róma, 1827), a forradalom leverése után viszont az irányunkban megnyilvánuló együttérzés, megnövekvő érdeklődés is lendületet adott a kiadásukhoz. Gondolok itt mindenekelőtt az 1849 után menekülni kényszerült VÉKEY ZSIGMOND (*A grammar of the Hungarian language*. London, 1852) és CSINK JÁNOS (*A complete practical grammar of the Hungarian language...* London, 1853) angoloknak szóló nyelvtanaira.

De elmondható-e ugyanez jelen ismertetőm tárgyáról, az orosz cár segítségével levett szabadságharc után hat-hét évvel, Szentpéterváron napvilágot látott műről? (Az első belső borítón 1855, a másodikon 1856 van megjelölve kiadási évként.) Bármilyen furcsa, részben igen. Az természetes, hogy az orosz haladó közvélemény, leginkább a dekabristák együtt éreztek a magyarokkal 1849-ben, s a cár Habsburgokkal való összefogását az őket is sújtó elnyomás határainon túli kiterjesztéseként fogták fel. Az azonban, hogy DESKO ANDRÁSNAK sikerült megszereznie a szigorú cári cenzori hivatal engedélyét, sőt könyvét a cári család egyik tagjának ajánlhatta, semmiképpen sem I. Miklós felébredt lelkiismeretével magyarázható, sokkal inkább Ausztria és a sikeres krími háborúba (1853–56) bonyolódott orosz birodalom akkor már komoly érdekellentéteivel. Nem járhat tehát messze az igazságtól a XX. század

ötvenes éveinek szellemiségét magán viselő ismertetőjében TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, amikor azt feltételezi, hogy „A cár nyilván helyeselte az osztrák császár ellenségeit, a rebellis magyarokat magasztaló könyv megjelenését, s helyeslésének oly módon adott kifejezést, hogy a könyv párfogójául, mecénásául családjának egyik tagját delegálta...” (Magyar nyelvtan orosz nyelven 1855-ből. Magyar Nyelvőr 1950: 7–11).

A szerző, DESKO személye a nyelvtan létezéséről először tudósító Szabó Endre (az Űs-tökös című élcslap szerkesztője) számára még ismeretlen (Magyar nyelvtan – oroszul. Nemzet 1888. 54. szám). Oroszországi orosznak gondolja, s akkortájt nem is olyan valószínűtlennek tűnő történetet sző személye köré: lehet, hogy 1849-ben a cári csapatokkal jött hozzánk, s itt tanulta meg a nyelvünket. A Nemzet következő számában aztán CSOPEY LÁSZLÓ hiteles forrásra (LECHOCZKY TIVADAR, Bereg vármegye monográfiája 2: 134) támaszkodva nem kis éllel helyesbíti SZABÓ tévedését. LEHOCZKY szerint DESKO 1816-ban született Bereg vármegyében, Ilosván, SZINNYEI viszont Deskófalvát jelöli meg születési helyéül, ahol apja görög katolikus lelkész volt (Magyar írók élete és munkái II. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Bp., 1893. 808–9). Nemzetiségi hovatartozását tekintve ruszén (rutén), ő magát „kárpáti orosz”-nak tartja, legalábbis a népcsoportjáról szóló „Kárpáti Oroszokról” című írása (1847) alapján ezt feltételezhetjük. Felsőbb iskoláit döntően magyar nyelvi környezetben végezte: bölcsészetet két évig Szatmáron és Kassán, jogot pedig Pesten tanult. Az 1840-es évek elején itt ismerkedett meg az Oroszországba kivándorolt Balugyánszky Mihállyal, aki egyike volt azoknak a magyaroknak, akik az XVIII–XIX. századi Oroszországban fényes tudományos vagy állami hivatalnoki pályát futottak be. Balugyánszky ekortájt a szentpétervári akadémián az államgazdaszat és a fináncstudományok professzora volt (az e témában írt munkája egy évszázadon keresztül az egyik legjobb tankönyvnek számított a birodalomban), de Miklós cár kabinetirodájának elnökeként és államtanácsosként komoly politikai befolyással is bírt. Balugyánszky életútja és az általa felvázolt lehetőségek bizonyára nagy hatással voltak a széles műveltségű DESKORA, mert 1845-ben elhagyta Magyarországot. 1847-ben már a kijevei egyetemen szigorlatozott, majd állami tanári pályára lépett. Kamenec Podolszkban, Szimbirszkben, Pszkovban tanított gimnáziumokban. Az utóbbi városban ment nyugdíjba mint a nemes ifjak nevelőintézetének felügyelője s mint könyvbíráló. Nyugdíjaztatása után Szentpétervárra költözött, itt is halt meg 1874 őszén. Halála előtt visszajött szülőföldjére, sőt tapasztalatait és utazását új hazájában állítólag le is írta. Több, nem túl magas állami kitüntetésben részesült.

A meglepően jó állapotban levő (az eredeti borítóját már elvesztett) finom kiállítású könyvecske egyetlen példányát az Országos Idegennyelvű Könyvtár őrzi. A belső címlap teljes címe érdekes csemegét ígér: 'Magyar grammatika orosz szöveggel és a csuvas, valamint a cseremis nyelvvel való összehasonlítással' (fordítás: SZ. K.). Az 1854-es előszó tanúsága szerint DESKO Szimbirszkben írta, ahol alkalma volt megismerkedni a csuvas és cseremis nyelvvel. (A város neve ma „híres” szülötte, Lenin után Uljanov, és a két nép még most is a lakosság egynegyedét adja.) A mű kétnyelvű, a bal oldalon az orosz, a jobbon a magyar szöveg található, sőt vannak részek, ahol egy lapot oszt meg ilyenképpen. Ez a tény, s az átlagnál nem több szedési hiba a magyar szövegben felveti annak valószínűségét, hogy Szentpétervárott dolgozhatott magyar anyanyelvű nyomdász. Igényes és egyben sokatmondó a belső címlap két metszete is: az egyik egy szép arcú, büszke nemes ábrázol, a másik egy nem kevésbé kellemes kinézésű parasztot, mindkettőt idealizált módon (l. illusztráció).

Nemesember rajza (balra) és pórember rajza (jobbra) Desko könyvében

DESKO érezhetően lubickol a romantikus kifejezésmód dagályosabb, mesterkéltbb változatának eszköztárában, gyakorlata is van az írásban. (Még ungvári papnövendék korában színdarabot írt „A munkácsi vár égése vagy az új tör” címmel.) A hosszú (39 oldalas), Magyarországot, a magyar népet bemutató előszó jelzőkben tobzódó mondatait patetikus, romantikus hevület hatja át. Magyarország elhelyezkedését például így írja le: A Kárpátokon túl „Nem messze mi tőlünk..., ott hol zúgva hömpölyögnek az ősz Duna sebes habjai, ott, a’ Kárpátokon túl fekszik egy gyönyörű táj” (I.). Az „aranyhozó” tájnal csak népe, a „maroknyi hős, bajnok nemzet” (uo.) csodálatosabb. Története köré a korban kedvelt titokzatos, ázsiai eredetmesét szövi, közben – igen diplomatikusan – régi szűkebb pátriája, Kárpátalja és a történeti Magyarország kapcsolatát az egész orosz birodalomra kivetítve hirdeti a magyarok és oroszok kezdetekig visszavezethető baráti viszonyát: „... a’ kilenczedik század első felében kijöttek ők a’ közép Ázsiából, ’s a’ mai napig a’ Kárpát-hegyeken lakó Oroszokkal hív barátságot kötven (a’ történet írók szerint Kijev városában), vélek együtt meghódították az Avarok és Szlavénoktól azon tájat, melyen laknak máiglan is (Az Oroszok mindég voltak a’ Magyarok baráti. Magy. tört. ir.)” (V). A hun–avar–magyar népek azonosságát bizonyítandó nehezen követhető történetet kerekít három hullámban történt honfoglalással, önkényesen elegyítve meglehetősen gazdag történelmi ismereteit. Kár, hogy a szövevényes adathalmazban könnyen elsiklik figyelmünk valós állításai fölött. Kiemelendő

például az, hogy DESKÓnak tudomása van bizonyos ugor népekről, ám ezeknek a magyarokkal való azonosításától óva int: „Legfőbb azonban, mire különös figyelmet szükség fordítani, az, hogy... a’ Magyar nemzet, a’ Hun, az Avar-Obrok’ nemzete, a’ Kijev városa alatt elvonult Nesztor Ugrai össze ne zavartassanak azon Jugória’ nemzetével, mellyet sok történet írók Ugor nemzetnek nevezik” (XXIII, XXV). Az utóbbi „Ugrok” szerinte az „Oba, Szosza és Szészva folyók partjainak lakosi, ők egynemzetűek a’ Vogulokkal ’s jelen időben ösméretesek az Obszki Osztjákok nevezete alatt” (XXIV, XXV). Mint látjuk, ha nem is különíti el a vogulokat és osztjákokat, egyazon nagyobb népcsoporthoz rendeli őket, lakhelyüket is jól jelöli meg. (Később önmagának ellentmondva északra helyezi őket a szamojédokkal együtt.)

Érdeklí, izgatja a nyelvrokonság kérdése, meglehetősen tájékozott is, ismeri azokat az orosz tudományban a XVIII. századtól egyre határozottabban megfogalmazódó véleményeket, amelyek szerint „a finn nyelv ágazatai mind a széles orosz birodalomban találtak”, de a „halzsíros atyafiság” gondolatát hevesen elveti. Szerinte mindnyájan – többek között LOMONOSZOV is – „csalatköznak, azt állítván, hogy a’ Hunnok Csúd – az az Fin nemzetbeliek legyenek (XXVII)”. Erősen csodálkozik, hogy „Finneknek nevezi a’ Magyarokat az ifjú Reguli is, kit utazni küldöt a’ Magyar Tudós Társaság” (uo.). REGULY utazásának híréből még itthonról értesülhetett (a fiatal tudós 1839-ben indult Finnországba), a manysik, chantik és marik, valamint a csuvas néptörzs körében végzett kutatásainak híréből azonban már vagy Kijevben, vagy Oroszországban szerezhette tudomást (REGULY 1845–46 telén járt Kazanyban). DESKÓnak nem titkolt célja a fenti „tévhit” eloszlata, annak beláttatása a magyarul nem tudó orosz tudósokkal, hogy a magyar és a vele rokonnak vélt nyelvek között nincs semmiféle hasonlóság. Ezért zárja minden fejezetét magyar–csuvas–cseremisiz „összevetésekkel”. (A csuvas nyelvet abban az időben még finnugor nyelvnek gondolták.)

Az előszóban antropológiai, nemzetkarakterológiai érvek garmadáját állítja hadrendbe a neki nem tetsző nézet cáfolására. Nemegyszer mosolyt fakasztó leírásából érzékletesen rajzolódik ki a két, szerinte egymástól csillagévekre lévő nép képe: a szilaj, bátor hadakozó magyaroké (l. metszeteket) és az álmatag, félnék, lassú finneké: a’ Magyarok örökké erős lovaikon ültek, rajtok végezték minden dolgaikat, rajtok ettek, ittak, aludtak, alkudoztak és elmélkedtek, s soha sem váltak el hiv kardjokkal, a Magyar karddal” (XXVII, XXIX). A finnek ellenben „...semmit sem tudtak egyebet, mint csupán kováságot, melly mesterség szükséges a’ fejsze, kapa, ásó ’s más eszközök elkészítésére... Ezen emblemával mászta a’ Fin nemzet lassan, gyáván és búsan az egész nyugotéjszaki s éjszaki Orosz országot, ’s annyira elmerült munkájába, hogy tulajdon egyszerű énekének hangjai mellet elérte végre az Europa éjszaki részének utolsó pontját, maga sem vevén észre tulajdon munkájának nagyságát (XXIX)”.

A nyelvek egybevetéséről vallott általános elveit akár helyesnek is tarthatjuk. Egy nyelv másikkal való rokonságát a következőkből vezetné le: olyan szókincsbeli hasonlóságokból, melyek „személyünket illetik, ... az olly szavak egyenlőségéből, mellyekkel testi ’s lelki tehetségeink jelentetnek ki...” (XXXV), a főbb tevékenységeket, a létezés kifejező igékből és a névmásokból, végül a mássalhangzók és a grammatikai formák egyezéséből (XXXV, XXXVII). Mivel azonban megközelítésében mellőzte a történeti szempontokat, s nem volt – és akkor nem is nagyon lehetett teljesen tisztában – a hangtani változások törvényszerűségeivel (HUNFALVY és BUDENZ meghatározó dolgozatai ekkor még nem születtek meg), egyszerű, „egy az egyben” egyeztetései mindig az általa kívánt eredményt hozták:

az adott alakok, szavak nem mutatnak hasonlóságot, következésképpen a három nyelv nem fakadhat egy töről.

Ha abban kellene döntenünk, hogy tudományos vagy nyelvet tanító nyelvtannak tekintsük-e a munkát, azt kell mondanunk, egyik sem igazán, és mindkettő. A grammatikai leírásoknak és a gyakorló részeknek az előbbi javára eltolódó aránya a XVIII. századi tanító nyelvtanainkat idézi. Noha elsődlegesen a tudományos közvélemény meggyőzése, „felvilágosítása” volt DESKO célja, több didaktikai törekvés is tetten érhető nála: majdnem minden magyar szót megad cirill átírásban is, a jelentésüket ugyancsak. A fejezek végére egy-két gyakorlatot is helyez, példamondatai nagyrészt valós élethelyzetekre utalnak. Magyarázatai, meghatározásai világosak, többször is jó érzékkel fedezi fel azokat a jelenségeket (névelőhasználat, a kettős ragozás), amelyek az orosz ajkúaknak nehézséget jelentenek. Tanulságos átböngészni a könyv rendelési listáját: a hivatalos személyek (kormányzó, városi tanácsnokok), kereskedők nevei mellett ott találjuk a kazanyi egyetem nyolc diákjait is. (Nem tartom kizártnak, hogy érdeklődésük REGULY szűk tíz esztendővel azelőtti ottlétének folyománya, hisz a messziről jött tudós emléke még élhetett az egyetemen.)

Hogy röviden szót ejtsünk a könyv tartalmáról is: két nagyobb részre tagolódik (a tipográfiai jelölés nem mindig következetes, néha elfelejt címet adni, máskor a számozások maradnak el). Az I. rész a következő nyolc fő fejezetből áll: I. Betűk; II. A' névről (a mai értelemben vett névszókat foglalja magába); III. Az ígérül; IV. „A' „részesítőről” (az igenevekről); V. „A' névigérül” (a határozószókról); VI. „Az előljáró szórúl”; VII. „A' szókötő szórúl”, VIII. „A' közbenvető szórúl” (az indulatszókról). DESKO elég tájékozottnak tűnik, ismereteit önállóan, saját elképzelésének szolgálatába állítva mozgósította könyve megírásakor. Több, a század első évtizedeiben használatos nyelvtanító könyvet, nyelvtant ismerhett (szinte biztos, hogy valamelyikből ő maga is tökéletesítette a magyartudását), orosz nyelvtanokat szintén forgathatott: birtokában van az orosz nyelvészeti terminológiának, néha az adott jelenség fordítását használja inkább a magyar helyett. Az egyik legvalószínűbb forrásának én BÉL MÁTYÁS számos kiadást megért művét tartom (Der ungarische Sprachmeister, oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarische Sprache... Pozsony, 1729.), mely DESKO gyermekéveit megelőzően sűrűn megjelent: 1800-ban (Pozsony), 1802-ben (Buda), 1805-ben (Pozsony és Pest), végül 1817-ben (Pozsony). A másik munka, melynek hatása érződik, a Debreceni grammatika (Magyar grammatika. Bécs, 1795.). Az utóbbira inkább a szerkezete emlékeztet (az első három fejezet teljesen egyezően épül fel), az előbbivel az elnevezéseiben bukkanunk találkozási pontokra. Az esetnevei például hasonlóak, mint BÉLMÁTYÁS könyvében. Fontos kiemelni, hogy DESKO az orosz rendszerrel megegyezően hat esetet különböztet meg: 1. nevező – *mező*; 2. nemző – *mező* (itt követi a hagyományos és hibás gyakorlatot); 3. adakozó – *mezőnek*; 4. vádoló – *mezőt*; 5. hívó – *Ó tanító!*) (BÉLnél *szóllító*). A 6., ún. teremtő eset az orosz творительный падеж fordítása, de nem annak *-val*, *-vel* ragját rendeli hozzá, hanem a *-tól*-t (30–1). Bizonyára a rag eredethatározói szerepét megtestesítő példák (*Istentől*, *leánytól*) vezették félre (201).

Az esetek orosz nyelvű értelmezését rögtön követi egy érdekes megjegyzés, amely magyarul így szól: 'Létezik még az előljáró eset, amelyet jelentésének végtelen változatosága miatt külön tárgyalok' (31). Ez a VI., „Az előljáró szórúl” című fejezetben (198–210) történik meg. Itt – meglehetősen ellentmondásosan – megkülönböztet a nevek előtt és után álló „előljáró” szavakat. Az előbbieket a mai értelemben vett esetragok, az utóbbiak a névutók, amelyeket funkcionálisnak mondható szemlélettel az alapján osztályoz, milyen végző-

dést követelnek. A *-val, -vel* eszközhatározó ragot különben itt jelenteti meg a 17. elemként, de a mássalhangzóra végződő alakokból kiindulva (*borral, kenyérrrel*) helytelenül adja meg az alakváltozatait: *-val, -vel, -ral, -rel*.

Érdekes megoldásokkal találkozunk az indulatszókat bemutató VII. fejezetben (213–21), a szófaji besorolás elveinek sutba dobásával ugyanis igazán korszerűnek nevezhető pragmatikai kategóriákat hozott létre: bánat (*ó, jaj*) hála (*köszönöm*) javaslat (*nézzé*), tiltás (*psz, csítt, egy hangot sem*) stb.

A II. rész főként a „szókötésről”, azaz szintaktikai kérdésekről szól. Terjedelmét tekintve kevésbé hangsúlyos (223–308), de a nyelvhasználatot érintő megállapításaiban gazdagabb az I. résznél. Lényegében az igei vonzatok problematikájával foglalkozik benne, sora véve, példákkal illusztrálva azt, hogy mely ragokat mely igék vonzanak.

A mű orosz fogadtatásáról fontos adalékot tudunk meg PAPP FERENCtől, aki szerint még a megjelenés évében CSERNISEVSKIJ recenziója „teszi helyre” a buzgó magyar nyelv-taníró BELINSZKIJ folyóirata, a Szovremennyik hasábjain (Lomonoszov és a magyar nyelv. In: PAPP FERENC válogatott nyelvészeti tanulmányai. Szerk. KLAUDY KINGA. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. 289).

Az orosz anyanyelvűeknek szóló nyelvtanok száma a „Vengerszkaja grammatika” 1856-os megjelenése után eltelt közel 160 év alatt nem gyarapodott elsősorú mértékben, számuk fél tucat körül van, s ismerve a tankönyvírás helyzetét, a jövőben sem várható bővülésük. A rutén származású DESKO hazafias buzgalmának néhol mosolyt fakasztó, értékekben és hiányosságokban egyaránt bővelkedő megtestesülése ezért mindenképpen megérdemli, hogy ne feledkezzünk meg róla, hogy tudományos emlékezetünk része maradjon.

SZILI KATALIN